

KUTADGU BİLİG’DE DİLİN FELSEFESİNE DAİR UNSURLAR

THE ELEMENTS ABOUT THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE IN KUTADGU BİLİG

Hanifi VURAL*

ÖZET

Türk diliyle kaleme alınmış ilk önemli eserlerden biri olan Kutadgu Bilig, içerik bakımından daha çok devlet yönetimi ile ilgili yol göstermelere imkân tanımaktadır. Yönetim bilimine dair bilgiler içermesinden ‘Siyasetname’, çeşitli alanlarla ilgili yönlendirmelerden dolayı da ‘Pendname’ türüne dâhil edilen Kutadgu Bilig, döneminin bu anlamda çok ileri bir noktasında ‘dil’e ait belirlemelere de yer vermektedir. Bu yazıda eserin bu son yönü üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, dil, dil felsefesi, alegorik dil, bildirişim.

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, as one of the first important works written in Turkish Language, enables the reader to benefit from some views about state governing. Since it includes some valuable knowledge about Science of Administration it is classified as a work of Siyasetname (a political treatise) and for it involves some statements about different fields of work it can be also considered to be a work of Pendname (a book on ethics) and as a pioneer work of its time it has also some further determinations about the language and in this paper the last mentioned aspect is going to be taken into consideration.

Key words: Kutadgu Bilig, language, the philosophy of language, allegoric language, communication.

1. GİRİŞ

Türk dilinin önemli dil yadigârlarından Kutadgu Bilig, ilim dünyası tarafından tanındığı günden beri daha çok gramer ve söz varlığı bakımından ele alınıp incelenmiştir. Bu önemli şaheserimiz için yapıla gelen çalışmaların bibliyografyasını konu edinen uzunca bir makale bu amaçla gözden geçirildiğinde araştırmaların tamamına yakınının dil bilgisi merkezli olduğu görülecektir.¹ Eserin Türkçenin yazı dili olmaya başladığı döneme yakın bir tarihte kaleme alınması, söz konusu araştırmaları gerekli kılmıştır, denebilir. Eserin dilini ve söz varlığı hazinesini eksen edinen araştırmalar, Türkçenin daha ilk yazılı ürünlerinden itibaren ne kadar düzenli, kurallaşmış ve zengin olduğunu ortaya koymaları bakımından elbette ki önemlidir.

Türk dilinin dallanıp budaklanmaya başladığı bir yol kavşağında vücuda getirilmiş olan Kutadgu Bilig, dil malzemesi bakımından Divanü Lugati't-Türk kadar önemli, aziz bir kaynak olmakla birlikte sadece dil için dil ile vücut bulmuş bir eser değildir, ilk siyasetname eserimiz olmakla da büyük bir kıymete sahiptir.²

Siyasete, yönetim bilimine dair bir eser olmakla içerik bakımından da araştırılmayı da hak eden Kutadgu Bilig, bu yönüyle de kimi bilimsel irdelemelere konu teşkil etmiştir.³ Bir metin olarak hedef kitleye, alıcılara neyi nasıl iletmektedir sorusuyla eserin karşısına çıktığımızda, ‘dil’ olgusunun eser boyunca hep önde durduğunu ve vurgulandığını görmekteyiz. İşte esere bu cepheden yaklaştığımızda müellifin bir düşünür kimliği ile “dil” olgusunu derinliğine ele almış olduğunu, dahası dilin felsefesini yaptığını fark etmekteyiz:

“Dil felsefesi” ile “dil felsefesi” deyişlerinin işaretlediği farklılık, çizmeye çalışacağımız tablonun ana zeminidir. “Dil felsefesi” modern bir disiplin olarak XX. yüzyıla ait olmakla beraber, başta Eflatun ve Aristo olmak üzere hemen her filozof dili felsefenin ‘ayrılmaz’ı saymışlardır. Felsefe vadisinde at koşuranlar öncelikle ‘dil’ ile hesaplaşmış, dil üstüne düşünmüş ve ‘dil evi’nde kalarak üretmişlerdir. Bu cümleden olarak, Kutadgu Bilig’de evrensel doğrular çerçevesinde önemli düşünceler ortaya koyan Yusuf Has

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hvural@gop.edu.tr

¹ Gülensoy, Tuncer, “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ekim 2000, C: 2000/II, S: 586, s. 371-377.

² Geniş bilgi için bk.: İnayet, Alimcan, “Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Üzerine”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ekim 1994, C: 1994/II, S: 514, s. 284-290

³ Arslan, Mahmut, Kutadgu-Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İst., 1987; Doğan, Nejat, “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi”, Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 13 Yıl : 2002*; Aktan, Can, “Politikada Liyakat Üzerine Kutadgu Bilig ve Koçî Bey Risalesi’nden Öğreneceklerimiz, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 3, Sayı 13, Ocak-Şubat 1997;

Hacib, bu yönüyle bir tefekkür adamıdır, bir düşünürdür denebilir. Bu tespit veya kanaatimizin izini eser üzerinde sürdürdüğümüzde dikkatimizi çeken noktaları en genel hatlarıyla belirtmek istedik:

2. Dil konusuna özel bölüm ayrılması

Neredeyse her bölümde dile dair önemli belirlemelerde bulunan müellif bunlarla yetinmemiş, daha kitabın başında, kalıp bölümlerden hemen sonra dilin meziyetini konu edinen bir bölüme yer vermiş, insanla anlam kazanan gezegenimizde insanlaştıran, insan kılan en temel vasfa olan önceliğini dile getirmiştir. Her biri bir özlü söz, bir aforizma değerinde olan otuz ayrı beyitten oluşan bu bölümden birkaç beyit sunmak istiyoruz:⁴

toguglı ölür kör kalır belgü söz
sözüng edgü sözle özüng ölgüsüz (180)

(Bak, doğan ölür; ondan eser olarak söz kalır; sözünü iyi söylersen ölümsüz olursun.)

kümüş kalsa altun meningdin sanga
anı tutmagıl sen bu sözke tenge(188)

(Benden sana gümüş ve altın kalırsa, sen onları bu söze denk tutma.)

kişidin kişike kumarı söz ol
kumarı sözüg tutsa asgı yüz ol(190)

(Kişiden kişiye, miras olarak söz kalır; vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur.)

3. Dil-Bilgi ilişkisi

Bilgi, akıl ve sezgi aracılığı ve görüntülerin arkasında olanların algılanışı çerçevesinde felsefeye konu edilmiş, “bilgi felsefesi” dalının oluşumuna imkân

⁴ Örnekler Reşit Rahmeti Arat’ın Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan çalışmasından (Ankara, 1999) alınmıştır.

tanımıştır. Bilgi felsefesinin gerek bilgi kuramı/epistemoloji, gerekse mantık alanı sınırları içinde tartışılabilenlerin; doğruluk, gerçeklik ve temellendirme üçgeninde ifade etme, dile getirme girişimidir. Kutadgu Bilig’de bilgi-söz/dil ilişkisini ortaya koyan birçok beyitten birkaçı:

bilip sözlese söz biligke sanur
biligsiz sözi öz başını yiyür(170)

(Söz, bilerek söylenirse bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.)

biligligke sözledim uş bu sözüm
biligsiz tilini bilümez özüm(202)

(Bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dilini ben de bilemem.)

biligsiz bile hiç sözüm yok mening
ay bilge özüm uş tapugçı sening(203)

(Benim bilgisize hiçbir sözüm yoktur; ey bilge, ben senin kulunum.)

biliglig çıkarmasa bilgin tilin
yarutmaz aning bilgi yatsa yılın(214)

(Bilgili bilgisini diliyle meydana çıkarmazsa, yıllarca yatsa bile, onun bilgisi çevresini aydınlatmaz.)

yıparlı biliglig terîgi bir yangı
tutup kizlese bolmaz özde öngi(311)

yıpar kizlese sen yıldı belgürer
bilig kizlese sen tilig ülgüler(312)

(Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz.)

Miski gizlersen, kokusundan belli olur; bilgiyi saklarsan, dili ayarlamasından belli olur.)

4. İsimlendirme

Bilindiği gibi dildeki “nedensizlik” kuralı, sözcüklerin kökleri ile ilgili bir durumdur, türemiş ve birleşik sözcükler için geçerli değildir. Dolayısıyla isimlendirmede kullanılan sözcüklerin anlamları da göz önünde bulundurulur, hesaba katılır. Bu durum, dilin günlük kullanımında genel olarak geçerli olmakla birlikte, dil-düşünce ilişkisinin pek yoğun olduğu sembolik, alegorik adlandırmalarda daha da belirgindir, kuvvetlidir.

Felsefenin “nedir?” sorusuyla başladığına dair söylenenler hemen her ilgili tarafından bilinmektedir. Eşyanın, varlıkların neliğini konu edinen felsefe, bunların dildeki karşılıklarını da kurcular. Hatta günlük hayatta, konuşma dilinde bile bir nesne, bir şey için “bu nedir?” sorusuyla onun ne olduğundan ziyade ne olarak adlandırıldığı sorgulanmaktadır denebilir.

Kutadgu Bilig’de de anlatılar kişilerin karşılıklı konuşmalarından oluşmakta ve bu kişilerin isimleri rolleriyle, mevkileriyle örtüşmektedir.

bu kün toğdı ilig tidim söz başı
yörügin ayaym ay edgü kişi(353)

(Önce, hükümdar Kün-Toğdı'dan söz ettim; bunu açıklayalım, ey iyi kişi.)

basa aydım emdi bu ay toldını
anmgdın yaruyur ıduk kut küni(354)

(Sonra Ay-Toldı'dan söz açtım; mübarek mutluluk güneşi onunla parlar.)

bu kün toğdı tigli törü ol koni
bu ay toldı tigli kut ol kör anı(355)

(Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur; Ay-Toldı ise mutluluktur.)

basa aydım emdi kör ögdülmişig
ukuş atı ol bu bedütür kişig(356)

(Bundan sonra Öğdülmiş'i anlattım; o akim adıdır ve kişiyi yükseltir.)

aningda basası bu odğurmuş ol
munı cakibet tip özüm yörmiş ol(357)

(Ondan sonrakisi Odogurmuş'tır; onu ben akıbet olarak aldım.)

bu tört neng öze sözledim men sözüğ
okısa açılğay yitig kıl közüğ (358)

(Ben sözü bu dört şey üzerine söyledim; okursan anlaşılır, iyice dikkat et.)

bu mundag kişiler bolur idi kız
bu kız kızlıkı kıldı kız atı kız(564)

(Bu gibi kişiler çok nadir olur; nadirliği yüzünden ki, nadire kız adı verilmiştir.)

Dil biliminin terimlerine dönüştürerek söyleyecek olursak, “gösteren” ile “gösterilen”in ilişkisini dikkate alan Yusuf Has Hacib, Ay Toldı ve Kün Toldı'ya birbirinin adlarının anlamını sordurur ve isim ile varlığı “bir”leştirme yoluna gider:

ilig aydı uktum mününg erdeming
bu ay toldı atmg ne ol bu sening(728)

negü ol mumng ma^cnisi ay manga
bileyin ukaym büteyin sanga(729)

(Hükümdar dedi ki: Kusurunu ve erdemini anladım, ama senin bu Ay-Toldı adın ne demektir?

Bunun manası nedir, söyle bana; ben de bileyim, anlayıp güveneyim sana.)

yana aydı ay toldı ilig kutı
nelük boldı kün toğdı ilig atı(823)

(Ay-Toldı şöyle dedi: Ey devletli hükümdar, efendimizin adı niçin Kün-Toğdı olmuştur.)

manga aygıl emdi ukuş sureti

negü teg bolur ol yörügi atı (1848)

(Şimdi bana akli tarif et, onun içyüzü nasıldır ve **adı nedir?**)

5. Dilin amacı ve anlam sorgulaması

Anlam düzeyinde bir şeyi o şey yapanı irdeleyen felsefe, bu bakımdan yapıp ettiklerini “dil” evreninde gerçekleştirir. Durum böyle olunca da, varlık-anlam ilişkisi gündeme gelir, dil ve dildeki sözler, söz düzenleri anlamın ortamı olarak belirir. Bu doğrultudaki sorgulamalar, dünyaya yönelmiş olan dilin anlamında derinleşmeyi başlatır (Uygur, 1984: s. 29).

Modern anlamda olmasa bile, Kutadgu Bilig’de dile bu cepheden de bakıldığını, varlığın neliğinin dil zemininde soruşturulduğunu ve dilin/sözün anlama aracılık etmek için var olabileceğini ifade eden mısralara yer verildiğini görmekteyiz:

ilig yarlıkamaz negü sözleyin

ayıtmazda aşnu negü ötneyin(959)

(Hükümdar ne söyleyeceğimi henüz buyurmadı; sormadan, neyi arz edeyim.)

ayıtmazda aşnu sözüg sözlese

koni sözledi kim ay yıldı tise(960)

(Kendisine bir şey sorulmadan söze başlayana biri "hayvan" derse, doğru söylemiş olur.)

ayıtgu kerek söz kişi sözlese

ayıtmasa sözni katıg kizlese (978)

(Kişinin konuşması için ona bir şey sorulması gerekir; sorulmadığı takdirde sözünü gizlemelidir.)

sözüg yakşı sözle idi saknu öz
ayittukta sözle yana terkin üz(1006)

(Az söz ise sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.)

6. Dile getirilen ile varlık dünyasındaki gerçekliğin örtüşmesi

Dilin dikkati çeken önemli yanlarından biri olan ‘doğruluk’ ilkesi de dil felsefesinin betimleme ve irdeleme alanlarına dâhildir. Nitekim John R. Searle, Söz Edimleri/Bir Dil Felsefesi Denemesi adlı eserinde şöyle demektedir: “Bir de, kişinin herhangi bir biçimde dile getirmeden önce o dile getirişten bağımsız olarak sahip olduğu bilgiyi doğru olarak dile getirme; yani nasıl olduğu bilgisini, ne olduğu bilgisine çevirme güçlüğü vardır.” (Searle, 2000: 81-82).

Kutadgu Bilig’de müellif sık sık sözünün doğru olduğuna, dolayısıyla sahip olunan bilginin doğru olarak dile getirildiğine dikkat çekmektedir:

kişi iki ajunnu tutsa kutun
kutadmış bolur bu sözüm çın bütün(352)

(Kişi her iki dünyayı da devletle elinde tutarsa kutlu olur; bu sözüm doğru ve dürüştür.)

yana aydı ay toldı uktum mum
ilig yarlıkadı bu sözler koni(896)

(Ay-Toldı tekrar dedi: Bunları anladım, hükümdar bu sözleri doğru buyurdu.)

et öz ülgı barca boğuzdın kirür
bu can ülgı çm söz kulaktın kirür(991)

(Vücudun nasibi hep boğazdan girer; ruhun nasibiye doğru sözdür ve kulaktan girer.)

ilig aydı uktum bu söz barca çın
sözleding söz yıpar burdı kın(1937)

(Hükümdar dedi ki: Anladım, bunların hepsi doğrudur; bu sözü doğru söyledin, sözün misk gibi koktu.)

7. En gelişmiş iletişim aracı olarak “dil”

İnsan dili dışında kalan başka dillerden, anlaşma araçlarından söz edebilmekteyiz, ancak, bunların hiçbiri insan dilinin yerini tutabilecek düzeyde değildir. Kimi hayvanlar arasında bir bildirişme sisteminden söz edilse de insanın bu alandaki konumu özeldir. İnsanların ayrıcalık belgesi olan dil yeteneği aynı zamanda insanın diğer yaratıklardan ayrı olan yaradılışına, düşünme yeteneğine, yapıcılığına sıkı sıkıya bağlı bir konudur. (Aksan, 2000: s.51) Hatta bu dilin kudreti sadece aracılık etmekle değil, asıl, insanı tamamlamakla kendini göstermektedir.

Bugün bilimsel olarak erişilen bu noktadan bakıp gördüğümüz bu gerçeği, eski zaman düşünürleri de fark edip dillendirmişlerdir. Yusuf Has Hacib de Türk-İslam düşüncesi zemininde dili, insanı kuşatan yönüyle anlayışlara takdim etmiştir:

kişig til ağırlar bulur kut kişi
kişig til ucuzlar barır er başı(163)

(Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur; kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı gider.)

Öteden beri birçok filozof insanı diğer varlıklardan ayırt edici yönüyle tanımladıklarında ona “hayvan-ı natık/konuşan canlı” demişlerdir. Var kılınmışlar arasında onu farklı kılıp kıymetlendiren dildir ve işte Yusuf Has Hacib de onun bu yönüne dikkat çekmektedir. Benzer bir yaklaşımı aşağıdaki beyitte de görmekteyiz:

kişi söz bile koptı boldı melik
öküş söz başıg yirke kıldı kölik(173)

(Kişi söz ile yükseldi, melik oldu; çok söz başı, gölge gibi yere serdi.)

Anlamak, varoluşu anlamlandırmak ve bunu bilgiye dönüştürmek için dile ihtiyaç vardır, zira dil sadece bütüncü değil, aynı zamanda var olurken var edicidir. İnsanı aydınlatan, yani tabiatında mevcut bulunan görünür görünmez, açık kapalı, gizli aşikâr her şeyi varlık dünyasına taşıyan dildir:

ukuşka biligke bu turnacı til
yaruttaçı erni yorik tilni bil(162)

(Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan açık dilin kıymetini bil.)

8. Konuşma –dinleme yöndeşliği

Anlatılanlar, dile getirilenler; işitilmek, duyulmak içindir. Dil bilim disiplininin terimleriyle söyleyecek olursak, her ‘verici’nin hedefinde bir ‘alıcı’ vardır. Şöyle de denebilir: “Konuşan kişi bakımından bir şey söylemek ve onu anlatmak istemek, dinleyen kişi üzerinde belli etkiler yaratmaya yönelmekle yakından ilişkili bir iştir. Dinleyen kişi bakımından ise, konuşan kişinin sözcelemine anlamak, konuşan kişinin yönelimlerini kavramakla yakından ilişkili bir iştir.” (Searle, 2000: 121). Dolayısıyla, bir işteşlik ifade eden ‘iletişim’ sistemi çerisinde dinleyici ve dinleme öge ve durumu, anlatıcı ve anlama öge ve durumu kadar gereklidir.

Ortaya koyduğu düşüncelerle iyi bir mütefekkir olduğunu göstermiş olan Yusuf Has Hacib, ‘dil’ denen olgunun inceliklerini ve bir bakıma yasalarını da sık sık vurgulamış, özellikle ‘dinleme’ye pek bir önem vermiştir. Kalemeye alınan bir metinde, dolayısıyla okuma merkezli uyarılar yerine belli aralıklarla ‘dinle’ uyarısında bulunulması dikkat çekicidir:

udır erding erse tur aç emdi köz
eşitmeding erse eşit minde söz (83)

(Uyuyorduysan şimdi kalk, gözünü aç; işitmedinse, şimdi benim sözümü dinle.)

negü tir eşitgil biliglig kişi
ajunda smayu yetilmiş yaşı (261)

(Ömrünü tecrübeyle geçirmiş, bilgili kişi, ne der, dinle:)

negü tir eşitgil ay kılkı tüzün
ne beytig okıgıl avmgıl özün(2306)

(Yumuşak huylu insan ne der, dinle; bu beyiti oku ve kendini teselli et.)

negü tir eşit emdi ma ni bu söz
bu söz işke tutğıl aya edgü öz(3233)

(Şimdi bu sözün manası nedir, dinle; ey iyi insan, bu söze göre hareket et.)

negü tir eşitgil bilig birgüçi
bilig birle ta at tapug kılguçı(3222)

(Bilgi veren ve bilgiyle Tanrının buyruklarına uygun ibadet eden ne der, dinle.)

9. Sonuç

Yusuf Has Hacib, eserinde çeşitli vesilelerle “dil”i ele almış ve bu yollarla “dil” ile ilgili düşüncelerini dikkatlere sunmuştur. Eserin henüz başında “dil”e müstakil bir bölüm ayrılması bu durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Öte yandan, varlığın arka planında yer alanların algılanışı yönüyle felsefenin konusu olan “bilgi”nin dil ile olan ayrılmazlığını ifade eden beyitlerin varlığı Kutadgu Bilig’de dil-bilgi ilişkisini gözler önüne sermekte ve eserin dil üstüne söylenebilecek feseî düşüncelerle olan birlikteliğine işaretlemelerde bulunmaktadır. Bu yönüyle, Kutadgu Bilig’de kişilerin isimlendirilmesi de ayrı bir önem arz etmektedir. Zira eserde, kişilerin isimleri, anlatılardaki rolleri ve konuşmalarıyla örtüşmektedir. Denilebilir ki sadece bu durum bile Kutadgu Bilig’deki dil felsefesinin boyutlarını ortaya koymaya yetmektedir.

Yusuf Has Hacib, yine dil ile ilgili düşüncelerini temel alarak, varlığın sebebini ve varlıktaki anlamı dil zemininde sorgulamakta, dilin/sözün var olmanın neliğine ve var olmaktadır. Zira eserde, kişilerin isimleri, anlatılardaki rolleri ve konuşmalarıyla örtüşmektedir. Denilebilir ki sadece bu durum bile Kutadgu Bilig’deki dil felsefesinin boyutlarını ortaya koymaya yetmektedir.

Dilin inceliklerini ortaya koymaya çalışan Yusuf Has Hacib'in eserinde önemle üzerinde durduğu noktalardan biri de "dinleme"dir. Çünkü dinlenmeyen sözün alıcı üzerinde bir etkisi yoktur ve dinlemek dili/sözü anlamlı kılan ve onu madde plânında var eden en önemli öğedir. Müellif, bu önemli ayrıntının ayrımında olmalı ki, sık sık eserinde "alıcı"ya "dinle" göstergesiyle ikazda bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'de dilin felsefesine dair belirlemeler doğrultusunda yukarıda maddeler hâlinde verilen başlıkların sayısı istenirse daha da artırılabilir. Fakat amacımız bu sayıyı artırmak değil, eserde yer alan dil düşüncesine, dil mantığına bakışın özelliklerini ve sınırlarını gözler önüne sermektir. Bütün bunlardan sonra Yusuf Has Hacib'in bir filozof olmamakla beraber, dil felsefesi merkeze alınır, bir filozof estetiğine, filozofça bir bakışa sahip olduğu ve eserini bu temel üzerine kurduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, (2000), Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- İnayet, Alimcan, (1994), "Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Üzerine", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C: 1994/II, S: 514, s. 284-290
- Searle, John R., (2000), Söz Edimleri-Bir Dil Felsefesi Denemesi-, Ayraç yayınları, Ankara.
- Uygur, Nermi (1984), Felsefenin Çağrısı, Remzi Kitabevi, 3. baskı, İstanbul.
- Yusuf Has Hacib, (1999), Kutadgu Bilig (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.